

PAPER DETAILS

TITLE: HÎZAN WEK NAVENDEKE PEYDABÛNA EDEBIYATA KURDIYA KLASÎK

AUTHORS: Nevzat EMINOGLU

PAGES: 29-42

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1252554>

HÎZAN WEK NAVENDEKE PEYDABÛNA EDEBİYATA KURDIYA KLASİK HIZAN AS ONE OF THE FORMATION CENTERS OF CLASSICAL KURDISH LITERATURE KLASİK KÛRT EDEBİYATININ OLUŞUM MERKEZLERİNDEN BİRİ OLARAK HÎZAN

Nevzat EMİNOĞLU*

Article Type: Research Article // Gotara Lêkolîni
Received // Hatî: 22/08/2020
Accepted // Pejirandin: 01/11/2020
Published // Weşandin: 30.11.2020
Pages // Rûpel: 29-42

This work is licensed under the Creative Commons Attribution International License (CC BY 4.0).
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Citation/Atîf: Eminoglu, Nevzat, (2020). Hîzan Wek Navendeke Peydabûna Edebiyata Kurdiya Klasik, *Kurdiname*, no. 3, p.29-42

Plagiarism/Întîhal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website
//Ev gotar herî kêrî ji aliyê 2 hakekan va hatiye nirxandin û di malpera întîhalê ithenticate ra hatiye derbaskirin.

Kurte

Edebiyata klasîk li ser hêmanên civakî yên wek îstîqrar, ewlehî, bazirganî, bajarvanî, dezgehên perwerdeyê, patronajê û hwd. derketiye holê. Di dîroka edebiyata Kurdî de çendî navend û bajarên giring hene ku bûne çavkaniya vê edebiyatê. Wek Cizîr, Mîks, Bidlîs, Hîzan, Hekarî, Bazîd û hwd... Gava em li navendên peydabûn û geşedana van edebiyatnas û berhemên ji nêzîk ve dinêrin, ev hêmanên navborî bi awayekî eşkere tên xuyanê. Hîzan jî yek ji van navendan e ku li wir edebiyateke Kurdî ya nivîskî ku li ser bingeha bajarvanî û sazîyên perwerdeyê peyda buye. Wihareng ev navend him buye warê derketina gelek edebiyatnasên Kurdî, him jî gelek edebiyatnasên Kurdî cezib kirine û kişandine bi bal atmosfera xwe ya zanyarî û edebî ve. Armanca vê xebatê ew e ku di derbarê paşxaneyê dîrokî, çandî, îlmî û edebî ya herêma mîrekîtiya Hîzanê de agahî bide. Herwisa edebiyatnasên Kurdî û berhemên wan bide nasîn û binirxîne.

Peyvên Sereke: Çand, Edebiyata Klasîk, Hîzan, Edebiyata Kurdî, Kurdî

Özet

Klasik edebiyat, istikrar, güvenlik, ticaret, şehirleşme, eğitim kurumları, patronaj gibi koşullara dayalı sosyal bir çevrede ortaya çıkmıştır. Kürt edebiyat tarihinde Kürtçe edebî üretime kaynaklık etmiş birkaç önemli merkez ve şehir vardır: Cizre, Müküs, Bitlis, Hîzan, Hakkari, Doğubayazıt gibi.. Bu merkezleri yakından incelediğimizde, söz konusu edebiyata kaynaklık eden bütün bu arka planı görmek mümkündür. Hîzan da bu merkez ve şehirlerden biri olarak şehircilik ve eğitim kurumları altyapısına dayalı olarak yazılı bir Kürt edebiyatının ortaya çıkmasına kaynaklık etmiştir. Bu bölge böylece Kürtçe yazan birçok edebiyatçıya ev sahipliği yaptığı gibi, birçoğunu da kendi ilmi ve edebi atmosferine çekmeyi başarmıştır. Bu çalışmanın amacı, Hîzan beyliği bölgesinin tarihi, kültürel ve edbi arka planı hakkında bilgi vererek değerlendirmeye çalışmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Klasik Edebiyat, Hîzan, Kürt Edebiyatı, Kürtçe

Abstract

Classical literature emerged in a social environment based on elements such as stability, security, trade, urbanisation, educational institutions, and patronage. There are several important centralisation and cities in the history of Kurdish literature, which has been the source of the production of this literature; Cizre, Müküs, Bitlis, Hîzan, Hakkari, Doğubayazıt etc. When we examine these centers closely, it is possible to see all these elements

* Öğr. Gör. (Mamoste) Üniversiteya Muş Alparslanê, Fakulteya Fen Edebiyatê, Beşa Ziman û Edebiyata Kurdî, n.eminoglu@alparslan.edu.tr, Orcid: <http://orcid.org/0000-0002-4980-7556>

that are the source of the literature in question. Hîzan, as one of these centers and cities, served as a source for the emergence of a written Kurdish literature based on the infrastructure of urbanisation and educational institutions. This region has thus succeeded in attracting many Kurdish writers to its scientific and literary atmosphere, as it has hosted many writers in Kurdish. The aim of this study is to give information about the historical, cultural and literary background of the Hîzan principality region.

Keywords: Cultur, Classical literature, Hîzan, Kurdish literature, Kurdish.

1. Destpêk

Berhemên Edebiyata Kurdî ya nivîskî digihêjin serdema berî Îslamê (Meranî, 2012: 57). Lê ji van berheman yên ku gihîştine heta roja me ya îroyîn, yên piştî serdema Îslamê ne. Bi belavbûna bawerî û çanda Îslamê ya di nav Kurdan de, derdoreke zanyarî peyda bû û zanyar gihîştin. Paşê jî li ser vê bingeheke edebiyateke Kurdî ya bajarî û nivîskî derket holê (Ergun, 2015: 45).

Di serdema destpêka Îslamê de, di dewra desthilatdariya Ebbasiyan de wek hukûmetên xanedanên Faris û xanedanên Tirkî, hin hikûmetên xanedanên Kurdan jî çêbûn. Ev hikûmetên Kurd ên wek Şeddadî, Merwanî, Hesênweyî, Eyyûbî û hwd û herêmên wan, bûne warê çêbûna medreseyan û derketina alimên Kurd. Dû vê serdemê re di serdema mîrektiyên Kurd de jî nimûneyên edebiyata Kurdî, xasma edebiyata Kurdî ya Kurmancî çêbûn (Adak, 2015: 53).

Di serê serdema Îslamî de pêşî bi zaravayên Kurdî yên Lorî û Goranî berhemên edebî hatine nivîsîn. Ev berhemên wek *Dubeytî* yên Baba Tahirê Uryan (XI.), Deftera Dewdanî” ya Baba Şengê Dewdanî (sedsala XIan) û hwd. destpêka edebiyata Kurdî yên nivîskî ne (Izady, 2009: 315). Piştî van nimûneyên pêşîn ên edebiyata Kurdî, berhemên bi zaravayê Kurmancî jî destpê dikin. Ev berhemên bi Kurdiya Kurmancî bêhtir li herêmên mîrektî û hikûmetên Kurd ên mîna Cizîr, Bidlîs, Hîzan, Hekkarî, Bazîd, Mîks, Amediye û Meyafarqîn û hwd. derketin holê (Kurdo, 1983:39).

Di serdema klasîk de çendîn herêm û navendên giring ên peydabûn û geşedana edebiyata Kurdî ya nivîskî derdikevin pêş. Yek ji van navendan û bajarên ku bûne paytext jî Hîzan e. Di vê mijarê de heta niha lêkolîneke berfireh li ser herêma Hîzanê nehatiye kirin. Armanca vê xebata me ew e ku em paşxaneya çandî, dîrokî û edebî ya vê herêmê derxînin holê û edebiyatnasên vê herêmê yên klasîk ên Kurdînas bidine nasîn.

2. Edebiyata Kurdî di Serdema Mîrektiyên de

Piştî zeîfbûn û paşketina dewleta Ebbasiyan, hin xanedanên Kurd hikûmetên serbixwe ava kirin. Wek mînak hikûmetên Hesênweyî, Merwanî, Eyyûbî û hwd. Çand û zimanê birêveberên van dewletan her çiqas Kurdî bûn, Lê zimanê fermî Erebi bû. Zimanê nivîs û resmîyê yên dewletên ku Tirkî ava kiribûn jî yên di vê serdemê de Farisî yan jî Erebi bûn. Lêbelê bi hikûmranîya van xanedanên Kurd ên dema van hikûmetên Kurd de, çand û nasnameya Kurdî xurt bû û pêş ket. Herwisa, bû bingeheke geşedane ji bo peydabûna berhemên bi zimanê Kurdî. Ev zemînê munbît jî serdema Mîrektiyên Kurd bû ku piştî van hikûmetan ava bûn. Yanî meriv dikare bêje ku ger ev pêşketin û belavbûna çand û nasnameya Kurd a di serdema van hikûmetan de nebûya, belkî ew şaheserên edebiyata Kurdî ya di dema Mîrektiyên de peyda nedibûn (Adak, 2013:149).

Di sedsala XIIIan de piştî êrîşên Moxolan li ser cîhana Îslamê, bi taybetî jî li ser paytexta dewleta Ebbasiyan, dawî li dewleta Ebbasiyan hat û bi vî awayî di cîhana Îslamê de serdemeke nû destpê kir. Di vê navberê de hikumetên Kurd ên ku di nîvê serdema Ebbasiyan de ava bûbûn jî temenê xwe tijî kiribûn. Ev serdema nû ji bo Kurdan serdema Mîrektiyan e. Mîrektiyên herî giring ên Kurdan û bi taybetî yên Kurmancan piştî êrîşên Moxolan hatin avakirin û heta bi nîvê sedsala XIXan li ser pîyan man. Ev serdem ji bo edebiyata Kurdiya Kurmancî serdemeke zêrîn e. Lewra em dikarin bêjin hemû berhemên klasîk ên Kurdiya Kurmancî yên di destê me de ne, di vê serdemê de hatine dayîn. Di destpêka vê serdemê de cara pêşî li cihên wekî Hekarî, Cizîr, Amêdiye û Erdelanê û piştî wan jî li cihên wekî Bidlîsê, Bazîdê, Hîzanê, Miksê, Şêrwanê û hin cihên din mîrektiyên Kurdan ava bûn (Adak, 2015: 162).

Di sedsala 16an de dewleta Osmaniyan, bi alîkariya mîrên Kurd di şerê Çaldiranê de Sefewî tîk birin. Bi vê îtifaqa Kurd û Tirkan a piştî îtifaqa pêşîn ku Sultanê Selçûkî Alparslan di sedsala 11an de bi Kurdên Merwanî re kiribû, ji bo Kurdan serdemek nû destpê kir û mîrektiyên Kurdan desthilatdariya xwe bihêztir kirin (Özer, 2010:132). Herwiha saziyên wan ên sîyasî, dînî û perwerdehî ava bûn û geştir bûn. Di vê atmosfera rewşenbîrî de helbestvan perwerde bûn û di encamê de helbestên Kurdî derketin holê. Di vê serdemê de helbestvan li dora qesr û qonaxên mîran kom dibûn. Em dibînin gelek helbestvanên vê serdemê yên wekî Melayê Cizîrî(w.1640), Elî Herîrî(XVI.), Feqiyê Teyran(w.1632), Ehmedê Xanî(w.1709), Wedaî(XVIII.), Selîmiyê Hîzanî(XVIII.), Mela Xelîlê Sêrtî(w.1750), Harîsê Bidlîsî(XVIII.) û hwd. li dora mîran rabûne û bûne helbestvanên wan. Bi vî awayî sîstema patronajiyê/hîmayekariyê jî derketiye meydana di edebiyata Kurdî de.

Ji bo geşbûna edebiyata Kurdî faktora herî giring hebûna medreseyan bû. Di her bajarekî mîrektiyeke mîrekî Kurdan de gelek medrese jî hebûn. Piraniya van medreseyan di sedsalên XV-XVIan de hatine avakirin. Ev medrese bi mîmariya xwe û bi sîstema xwe ya perwerdeyê, ne medreseyên ji rêzê bûn. Hinek ji van medreseyan wekî Medreseya Qubehanê ya mîrektiya Amêdiyeyê û Medreseya Sor a li mîrektiya Cizîra Botan, di asta medreseyên paytextên cîhana Îslamê yên wan deman bûn. Di van medreseyan de zimanê perwerdeyê zimanê Kurdî bû. Vê yekê jî rê li ber derketina helbestên Kurdî vekir. Gelek helbestvan ji van medreseyan rabûn. Piraniya helbestvanên vê serdemê di van medreseyan de xwendibûn. Wihareng çand û edebiyata Kurdî ya di serdema mîrektiyan de jî li ser bingeha van medreseyan hêşîn bû û teşe girt. Edebiyata Kurdî li medreseyên girêdayî mizgeftên li gund û bajaran derketiye holê û li dîwan û dîwanxaneyên aristokrat û xanedanan eleqe û hîmaye dîtiye (Hasanpur, 1994:52).

3. Hîzan û Mîrektiya Hîzanê

Navend û paytexta vê herêmê bajarê Hîzanê ye. Navê Hîzanê yê pêşîn Arart e. Ev nav muhtemelen ji Êrartûyan hatiye (Çiçek, 2008: 663). Paşê navê vî bajarî dibe Hîzan. Navê Hîzanê di çavkaniyên dîrokî de wek “Hîzan” yan jî “Seherxîzan” derbas dibe. Gelê herêmê jî bi piranî wek “Hîza” yan jî “Hîzan” bi lêv dike. Çavkaniyên dîrokî yên ku qala dîroka Hîzanê dikin pir hindik in. Çavkaniya sereke ya di vê derbarê de bêguman pirtûka dîroka Kurdan a bi navê *Şerefname* ye ku ji hêla Mîr Şerfxanê Bidlîsî(w.1603) ve hatiye nivîsîn. Li gorî vî dîrokzanê Hîzan ji navê “Seherxîzan” hatiye kurtkirin. “Seherxîzan” yanî “ew kesên ku di seher û berbanga sibê de hişyar dibin û radibin” (Bidlîsî, 2011:161).

Îro Hîzana ku jê re “Nefsê Hîzan” yanî “Hîzan bi xwe” tê gotin û di dîrokê de wek bajarê serbajar/paytext xizmet kiriye ji mîrektiya Hîzanê re nêzî Xeydayê ye û êdî qasî gundekî ye. Li

vî bajarê kewn ê ku aniha xerabe ye sûreke dîrokî heye ku li ser qadeke mezin ava ye. Lewma ji vir re “Nava Sûrê”jî tê gotin. Hîzan ji salên 2000an ên berî Mîladê ve bûye war û wargeh ji însanan re. Lewra di van tarîxan de ketiye bin desthilatdariya Hitîtan. Li Hîzanê kelefeyên ji bermayeyên dîrokî yên ji salên 1400ê bz. ku ji Asûriyan mane, hene. Ji kelefeyên sûr, xan û hemameke li gundê bi navê Sûra Hîzanê/Nefsê Hîzan ku bi Tirkî navê Kayalar lê kirine (ev gund vê dawiyê li ser bermayeya serbajarê Hîzana kevn ava bûye) tê fêmkirin ku Hîzan navendeke Asûriyan a giring e. Hîzan piştî salên 1000î yên b. z. dikeve bin desthilatdariya Êrtartûyan û paşê jî dikeve bin hikumdariya Medan. Piştî Medan ev herêm digel derdora xwe ya fireh ket bin desthilatdariya Persan (Demir, 2008: 138). Niştעיhbûna vê herêmê ya ku ji b.z. bi Hitîtan destpê dike, bi desthilatdariya Med, Pers, Roma, Bîzans berdewam dike. Di serdema Îslamê de jî bi wasiteya Xelifeyên Îslamê, Emewî, Ebbasî, Merwanî, Selçûkî, Eyyûbî û Osmanîyan kete bin desthilatdariya Ereb, Kurd û Tirkî(Çiçek, 2008: 664).

Di dawîya sedsala 10an de Hîzan, Bidlîs û der û dora wê dikeve bin desthilatdariya Merwanîyên Kurd ên musulman ku navenda wan Amîd û Meyafarqîn e (Erzak, 1990:38). Wuhareng Hîzan jî dikeve nav erdnîgariya dewleta Merwanîyan. Ji xwe avakarê vê dewletê, xanedana Baz Bîn Dostik ji Hîzanê ne(Erzak, 2016:448). Ev xanedan ji aliyê Hîzanê ve tîn û pêşiyê herêma Ercîs û der û dora wê hildidin bin hukumraniya xwe. Di sala 983an de herêma Dîyarbekirê hildide bin hukmê xwe û paşê jî Mûsulê dixin nav tixûbê dewleta xwe ya bi navê Merwanî. Di serdema Merwanîyan de gelek qebîle û şaxên eşîreta Humeydî /Xuytî yên Kurd li vê herêmê hatine bi cihkirin ji hêla Merwanîyan ve (Yinanç, 1995: 662). Piştî şerê Melazgirê Hîzan û herêma Hîzanê ji desthilatdariya Merwanîyên Kurd derdikeve û dikeve destê Selçûkiyên Tirk. Piştî demeke kin, hemû herêmên mîrekiyên Kurd digel herêma Hîzanê dikeve bin hukumraniya Dewleta Eyyûbiyên Kurd(Hîzan.meb.gov.tr.20.05.2015).

Di serê sedsala XVI. de tîkiliya Osmanîyan a bi mîrekiyên Kurd û her wiha bi mîrekiya Hîzanê re li ser naskirina hukumraniya mîrên Kurd bû û di çarçoveya îttifaqa peymana Amasyayê ya 1514î de bû. Lê her çiqas piştî sedsal û nîvekê û du sed sal ev siyaseta Osmanî hatibe guherîn jî, dîsa jî mîrekiyên Kurdan digel mîrekiya Hîzanê, karibûn bibine serfiraz û sekeftiyê berdewmiya hukumdarî û hukumeta xwe heta nîvê sedslala XIX(Epözdemir, 2005: 110).

Piştî siyaseta Sultan Mehmûdê II. ya hukmê merkezî ya di nîvê sedsala 19an de, dewleta Osmanî ew îttifaqa sala 1514an a bi peymana Amasyayê pêkhatibû bi awayeyî yekalî xerab kir. Di heman demê de bi leşkerên giran êrîş bir ser mîrekiyên Kurd û şerên dîr û dirêj di navbera Dewleta Osmanî û mîrekiyên Kurdan de qewimîn. Lewra îdareya Osmanî di vê tarîxê de li gor îcaba siyaseta nû dixwest ku rêvebiriyên mîrekiyên Kurdan ên ku statuya hukumetan de bûn, ji holê rake. Lewma artêşa Osmanî ya giran berê xwe da mîrekiyên Kurd ên wek Baban, Soran, Behdînan, Mehmûdiyan, Bradost, Mukriyan, Erdelan, Rojkan, Hekkarî, Hîzan, Mîks, Zîrkan, Palo, Êgil, Siwêdî û Çemîşkezekê(Epözdemir, 2005: 114).

Bi vê siyaseta hukmê zatî yanî merkeziyetparêziyê ya Osmanî, ew aştî û aramî çawa li hemû herêmên mîrekiyên Kurd rabû, li Hîzanê jî ji holê rabû. Di encama êrîşên artêşa Osmanî, herêmên mîrekiyên Kurd û xasma serbajarên wan ên bi dehan medrese, xan û qesr û kaşxaneyan mamûr û bi sed hezaran nifûs ve şên û şad, talan û wêran bûn.

Hîzan di sala 1913an de marûzê îşxala Rûs dibe û di sala 1914an de Rûs ji Hîzanê vedikişin û derdikevin. Di sala 1919an de mintîqeya Hîzana nû ku jê re dibêjin Karasu, dikin navenda navçeyê, navê Hîzanê lê dikin û bi Bidlîsê ve girê didin. Hîzana dêrîn jî wek “Nefsê

Hîzan” yanî “Hîzan bi xwe” yan jî “Hîzana eslî”, hin caran jî wek “Sûra Hîzanê” tê binavkirin; aniha “mezra/gom” ye, navê wê bi Tirkî kirine “Kayalar” û mezreya gundê “Xeydayê/Gayda” ye. Di serdema komarê de di sala 1929an de Hîzanê ji navçetiyê dadixin bûcaktiyê. Di sala 1936an de jî Hîzanê ji Bidlîsê vediqetînin û bi Mûşê ve girê didin. Paşê jî li gor qanûna bi hejmara 2881ê dîsa dikin navçe û bi Bidlîsê ve girê didin. Aniha qasî 180 gundên Hîzanê hene û piraniya navên wan ên eslî bi Kurdî û Ermenî ne. Navê gundekî tenê bi Tirkî ye. Piştî avabûna komarê, navên gund û beldeyên Hîzanê yên orjînal, wek hemû navên gund û beldeyên herêmen din, vegerandine zimanê Tirkî (<http://www.Hizan.gov.tr>, 24.07.2016).

4. Rewşa Çand û Edebiyatê li Mîrekîtiya Hîzanê

Mîrên Hîzanê digel wê sîyaset û desthilatdariya xwe ya aştiyane, dam û dezgehên xwendinê ava kirine. Her wisa xwedîtî û hîmayekariya zanyar û edîban kirine. Vê yekê jî zemînekî munbît amade kiriye ji bo gihîştin û derketina zanyar û edîban û her wisa jî ji hatin û bi cihbûna wan a bi bal Hîzanê ve (Bidlisi, 2011:297).

Li mîrekîtiya Hîzanê li ser van hêmanan ekoleke çandî ya xwendin û perwerdeyê derkete holê. Wihareng Hîzan jî bû navendek ji wan navendan ku atmosfereke zanyarî û çandeke nivîskî lê çêbûye û geş bûye. Wek wan mîrekîtiyên Kurdan ên xwedî ekol, wek Cizîr, Hekkarî, Miks, Amêdiye, Bazîd û hwd. vê ekola zanyarî û edebî ya li mîrekîtiya Hîzanê ji sê hêlan ve şax veda. Yek, çêbûn û belavbûna şop û toreya perwerdeyê dînî û derketina aliman di bin unwanên wek seyda, mela, feqî û taliban de. Van, dane dû allameyên Kurd ên di dereceya alema Îslamê û dinyayê de ku mîsyona tecdîdê pêk tînin yên wek Ebû Henîfe Dînewerî (w.896), Îbnî Teymiye (w.1328) û hwd. ku bi Bedûzzeman Seîdê Nûrsî yê Kurdî (w.1960) ve dawî lê hatiye. Ya duduyan, gerîna Hîzanê ya wek navend û herêmeke ilmê tesewwuf û irfanê. Bi qasî ku têzanin bi Şêyxul Îslam Mewlana Ebdulxaliq destpê dike û bi Şex Ebdurrehmanê Taxî berde wam kiriye û belav bûye. Ya sisêyan jî, peydabûn û geşbûna edebiyateke Kurdî ya Kurmançî ya nivîskî ye li Hîzanê. Ev tradîsyon jî bi Mela Selîmê Hîzanî, Mela Xelîlû yên wek wan ên Kurdînivîs derketiye holê.

Vê ekola çandî, dînî û edebî ya li vê mîrekîtiyê, Hîzan gerande navendeke ilm û edebiyatê. Vê ekolê çawa ku gelek zana û edîben ku ne ji Hîzanê bûn, kaşî Hîzanê kir; herwisa jî gelek edebiyatnas, zanyar û alimên ehlê ekola Hîzanê ji bo îrşad û dersê yan jî bi sedemne dî, sewqî dervayî herêma Hîzanê kir. Ew li hemû erdnîgariyên Kurdnişîn û alema Îslamê belav bûn. Em ê di vê çarçoveyê de li ser zanyar û edîben serdema klasîk ên herêma Hîzanê bisekinin.

5. Rewşa Edebiyata Kurdî li Mîrekîtiya Hîzanê

Gava meriv li serdema klasîk û herêmen ku lê edebiyata Kurdî derketiye holê û geş bûye dinêre, hin taybetiyên wan ên hevpar derdikevin pêş. Ev taybetî, wek hebûna îstiqrareke sîyasî, çêkirin û xwedîlêderketina mîr û hikumdarên a li dezgehên xwendinê û hwd. xwe nîşan didin. Meriv van hemû bîngeh û paşxaneyên dîrokî yên giring li mîrekîtiya Hîzanê dibîne. Li ser van binaxeyan digel zanyariyeke dînî ya xurt, edebiyateke Kurdî ya nivîskî jî şax vedaye.

Li mîrekîtiya Hîzanê wuhareng ekoleke çanda nivîskî û edebî çêbû. Ev edebiyatnasên herêma mîrekîtiya Hîzanê wek berdewamiya tradîsyoneke şair û edebiyatnasên Kurdînivîs in ku rêça Eliyê Herîrî, Melayê Cizerî û Ehmedê Xanî û hwd. dişopînin. Bi qasî ku tê xuyanê ev ananeya li Hîzanê ya di edebiyata Kurdî de ji *Yûsuf û Zuleyxaya* Selîmiyê Hîzanî destpê dike,

bi *Nehcul Enama* Mela Xelîlê Sêrtî, helbestên Axaokê Bêdarî, bi dîwana Mela Abdurrehmanê Hîzanî û bi yê mayî dewam dike.

Em ê aniha li ser edebiyatnasên klasîk yê Hîzanî û yê bi Hîzanê re peywendîdar bisekinin û di derbarê wan û xebatên wan de agahî bidin. Paşê jî em ê wek nîrxandin û encamê, di derbarê edebiyata Kurdî ya mîrektiya Hîzanê de çend xalên giring destnîşan bikin.

6.1. Edebiyatnasên Hîzanî yê Kurdînivîs

Li herêma Hîzanê û xasma li bajarê Hîzanê yê dîrokî û paytext, gelek şair û edîb derketin. Lewra ji hêla mîr û hukumdarên vê mîrektiyê ve gelek medrese, dam û dezgehên perwerdehiyê hatibûn damezrandin. Ev binaxeya çandî û bajarî, bû jêderka edîb û zanyaran û her wisa bû kana edebiyateke nivîskî ji bo Kurdî. Em dê li edebiyatnasên Hîzanî yê sereke û berhemên wan bisekinin.

6.1.1. Selîmiyê Hîzanî

Selîmiyê Hîzanî di nîveka duyem a sedsala 18an de hatiye dinyayê. Yek ji giringtirîn edîb û helbestvanekî serdema mîrektiya Hîzanê ye. Tê gotin ku gelek behrem nivîsîne. Heta qala dîwaneke wî ya tîkûz jî tê kirin. Lê vê gavê xêncî mesnewiya wî ya giring a bi navê “Yûsuf û Zuleyxa” yê tu berhemên wî bi dest me neketine (Sağnıç, 2002: 449).

Çavkaniya sereke û herî giring a di derbarê jiyana Selîmiyê Hîzanî de berhema wî ya bi navê “Yûsuf û Zuleyxa” ye. Navê “Selîm” di mesnewiya wî de çar caran derbas dibe. Helbestvan navê xwe di beşên tewhîd, munacat û xitameyê de wek “Selîm/Selîmî” derc kiriye. Di beşa “tewhîd û tehmîd”ê de awha dinivîse:

Ya Reb bi cemala Zatê sermed

Azad bikî Selîmiyê bed

Di behsa “Ne’tê Resûlullah” de navê wî û dîroka nivîsîna “Yûsuf û Zuleyxa” yê bi “hesabê ebcedê” derbas dibe.

Lewra bi hikayetê seniye

Tarîx ji îsmê “Heq xenî ye” (Hîzanî, 2013: 42)

Navê Selîmiyê Hîzanî di nav gel de jî wek “Selîm” tê zanîn. Digel vê yekê nivîskarê dîroka edebiyata Kurdî Qanatê Kurdo jî vî edîbî re dibêje “Selîm Suleyman”. Lewra di arşîva Moskovayê de bi vî navî hatiye qeydkirin (Kurdo, 1983: 103). Anegorî vî hesabî tarîxa jî peyva “Heq xenîye” derdikeve, sala 1173yê Hicrî / 1759ê Mîladî ye. Ev tarîx dîroka nivîsîna vê berhemêye (Mizûrî, 1994: 93). Hemû lêkolînerên ku heta niha li ser mesnewiya “Yûsuf û Zuleyxa” yê xebitîne dibêjin ku ew mîrê Hîzanê ku Selîmiyê Hîzanî di mesnewiya xwe de medha wî kiriye û berhema xwe pêşkêş kiriye, navê wî nayê zanîn (Sağnıç, 2002: 203).

Ew mîrê ku Selîmiyê Hîzanî mesnewiya xwe pêşkêş kiriye û di berhema xwe de pesnê wî daye, Mîr Suleyman e. Lewra mîrê Hîzanê yê ku serdema hikumdariya wî rastî nivîsîna mesnewiya Yûsuf û Zuleyxayê tê, Mîr Suleyman e. Em vê yekê jî agahiyên li ser kêlika Mîr Ebdî fêm dikin. Li gor nivîsa li ser kêlikê mezêlê Mîr Ebdî yê mîrê Hîzanê, ev mîr bi xwe di sala 1825ê Mîladî de wefat kiriye û kurê Mîr Suleymanê mîrê Hîzanê ye. Merzelê Mîr Ebdî li gundê Taxê ku bi medreseya xwe navdar e, li kêleka medreseya Taxê ya dîrokî ye. Li hêla rojavayê medreseyê merzelê Mîr Ebdî ku avakarê medreseyê ye û yê jin û zarên wî hene. Mîrê wê serdemê Mîr Ebdî, jinên wî Mîranete Xatûn û Pakîze Xatûn li vir hatine defînkirin. Qesra Mîr Ebdî di nav keleya Taxê de ye. Kele hema li hemberî medreseyê ye. Li ser kêlikê Mîr Ebdî

wek dîroka wefatê, Hicrî: 1241 (zayînî: 1825) dinivîse. Dîroka wefata jina wî ya Mîranete Xatûnê, Hicrî: 1237 (z: 1821) û ya Pakîze Xatûnê ku keça Mîr Esad e, Hicrî: 1256 (1840) ye. Li ser kêlikê Mîr Ebdî dinivîse ku Mîr Ebdî kurê Mîr Suleyman e (Çiçek, 2008: 665).

Mîr Ebdî yê 1825an de wefat kiriye temenekî wasatî yê şêst-heftê salî derbas kiribe, jidayîkbûna wî teqriben tê salên 1755-1765an. Bavê Mîr Ebdî Mîr Suleyman jî muhtemelen di navbera salên 1745-1775an de mîrtiya Hîzanê kiriye. Ew dîroka ku Selîmiyê Hîzanî mesnewiya xwe ya *Yûsuf û Zuleyxa* nivîsiye û îthaf û pêşkêşî mîrê hîzanî kiriye, 1759 e. Ev dîrok jî dikeve navbera salên hikumdariya Mîr Suleyman. Lewma bi qenaeta me ew mîrê ku Selîmiyê Hîzanî di mesnewiya xwe de qala wî dike, Mîr Suleyman e. Hewisa ew malika

Selîm dil men Sulêman im

Esîrê mîrê Xîzan im

ku wek destnîşanekê di dawîya mesnewiya *Yûsuf û Zuleyxa* de ye, di hêlekê de wek bi gotineke girtî ya bi *hunerê tewriyeyê* ku ji du maneyên gotinê, qesta maneya dûr dike. Yanî bi maneya nêz û zahir Hz. Suleyman Pêxeberê ku bi hikumdariya xwe navdar e tîne bîra meriv û di hêla din de jî rasterast qesta mîrê Hîzanê yê bi vî navî dike. Herwisa dibe ku di çarçoveya *huner tezatê* de bi gotina “Selîm dil men Suleyman im” dewlemendiya dilê xwe, bêminnetî û îstixnaya xwe tîne ziman. Digel vê yekê, bi gotina “Esîrê mîrê Xîzan im” jî bi dîlbûn û esîrbûna xwe ya ji mîrê Hîzanê re îftixar dike. Ev malika ku wek îmzayekê li dawîya mesnewiyê, qenaeta me ya di vê hêlê de zêdetir dike.

6.1.1.1. Peywendiya Selîmiyê Hîzanî Digel Mîrê Hîzanê

Ji beşa methiyeyê ya mesnewiya *Yûsuf û Zuleyxa* ya Selîmiyê Hîzanî tê fêmkirin ku Hîzanî şairekî serayê ye û helbestvanê qesra mîr e. Selîmiyê Hîzanî weka gelek helbestvanên Kurd ên serdema mîrektiyan berhema xwe, helbestên xwe pêşkêşî mîr û hikumdarekî Kurd kiriye. Ji teswîr û danasînên Selîmiyê Hîzanî yên derbarê wesf û taybendmendiyan Mîrê Hîzanê derdikeve holê ku mîrê Hîzanê di hêla hikumdarî, desthilatdarî û birêvebiriya hikumeta xwe de kêmtirê ji şah, padîşah û melîkên Fars, Tirk û Ereben cînar, nîne. Lewma berhema xwe pêşkêşî mîrê mîrektiya herêma xwe, mîrê Hîzanê kiriye:

Ger medhê bikin ji bo Emîr e

Alem ku hemû bi wî xebîr e

Ya Rebbî bi heqqê mahê Kenan

Mehfûz bikî Emîrê Hîzan (Hîzanî, 2013: 63)

6.1.2. Mela Xelîlê Sêrtî/Gupîkî

Nîsbeta Mela Xelîlê Sêrtî her çiqas bi bal Sêrtê ve tê kirin jî ew di eslê xwe de xelkê devera Hîzanê ye (Adak, 2016: 40). Herwisa li Hîzanê hatiye dinê, qismekî giring ê jiyana xwe, tehsîl û seydatiya xwe li wir derbas kiriye. Lewma li gor krîtera nîsbeta herêmî, ew edebiyatnasekî Hîzanî ye. Mela Xelîl di sala 1750 yan jî 1751ê mîladî de hatiye dinê (Gözetin, 2015: 54). Li ser kêla mezelê wî jî dîroka ji dayikbûna wî wek 1750 nivîsandiye.

Ji bo Mele Xelîl gelek leqeb hatine bikaranîn. Ji ber cihê ji dayikbûna wî leqebê wek “Hîzanî”, “Gulpîkî” û “Kulatî”, ji ber cihê lê maye û jiyaye leqebê wek “Sêrtî”, ji ber neseba wî wek “Kurdî” ji ber nîsbeta mezhebê wî wek “Şafîî” hatiye telqîbkirin. Leqebekî wî jî “Omerî” ye. Ji ber ku li gor hin rîwayetan nesla wî bi saya Siltan Şexmûsê Zûlî digihêje Hz.

Omer. Lewma jê re ev leqeb hatiye gotin. Nivîskar di hinek helbestên xwe de “*Li kâtibihi Xelîl Şewqî*” gotiye û mexlesa “Şewqî” bikaraniye (Öncü, 2013: 23).

Ji zarokên wî Mela Mistefa li Cizîra Botanê di serdema mîrektiyan de û di dema Mîr Bedîrxanê Mîrê Cizîrê de hetanî seraya wî bilind bûye. Û di medreseya wî de muderîstî kiriye û herwisa bûye Şeyxul Îslamê hikumeta mîrektiya Cizîrê. B. Seîdê Kurdî yê Nûrsî jî di berhemên xwe de beytên Mela Xelîl neqil dike û wî wek merciyeke payebilnd destnîşan dike û dibêje “Zatekî muheqqîqê pir meşhûrê ku gotinên wî huccet e li ba me.” (Nursi, 2013: 75) Mela xeynî van wesfên xwe yên îlmî, zanyar û edîbekî gelek welûd e ji hêla nivîskarî û berhemdariyê de. Gelek eserên nivîskî li dû xwe hîştine. Liser mijarên pir cihêreng nivîsiye: baweri, fiqh/huqûq, hedîs, tefsîr, usûl/metodoloji, Qiraet, Gramer, Mantiq, Edebiyat, Biyografya û hwd. Piraniya wan bi Erebi ne. Lê çend heb berhemên wî yên giring ên bi Kurdî jî hene:

6.1.2.1. Berhemên wî yên bi Kurdî ev in:

1-Diwançeya şîrên wî yên bi Kurdî ku di şeweyê qesîdeyan de ye.

2- Berhema bi *navê Rîsâle fî îlmî“t-Tecwîd* a di şiklê manzûmeyê de ku li ser tecwîdê, yanî di derheqê rê û rêbazên xweşxwendina Quuranê de nivîsiye.

3- *Nehcul Enam* ku di şeweyê mesnewiyê de û di derbarê eqîde û baweriyê û adabê muaşeretê de ye.

6.1.2.2. Berhemên Wî yên bi Erebi:

1. Besîretu“l-qulûb fî kelâmi „allâmî“l-guyûb
2. el-Kâfiyetu“l-kubrâ fî“n-nahv
3. el-Qamûsu“s-sânî fî“s-sarfî we n-nahwî“ we“l-me„ânî
4. el-Manzumetu“z-zumrudîyye nazmu Telhîsi“l-Miftâh
5. Rîsâle fî“l-mecâz ve“l-îstî„âre
6. Besîretu“l-qulûb fî kelâmî „allâmî“l-guyûb
7. Kitabun fî usulî“l-hedîs
8. . Zubdetu mâ fî Fetâva“l-hedîs
9. Tabaqatu“r-rîcâl
10. Mînhâcu“l-wusûl îlâ îlmî“l-usûl
11. Rîsâle saxîre fî“l-ma„fuvvât
12. Te“sîsu qewâidî“l-eqâid „âlâ mâ senehe mîn ehlî“z-zâhir we“l-bâtin mîne“l-qevâid
13. Nehcu“l-enâm fî“l-eqâid
14. Muhtasaru Ğerhî“s-sudûr fî Ğerhî“l-mewtî ve ehvâlî“l-qubûr

15. Mulahhasu“l-qevâtî,, we“z-zevâcîr fî mâ tekellêmû „ala“s-sexâîr we“lkebâîr
 16. Mînhâcu“s-sunnetî“s-seniyye fî âdâbi sulûkî“s-sûfiyye
 17. Nebzetu mewâhibî“l-ledunniyye fî“Ġ-Ġatahâti we“l wahdetî“zzâtiyye
 18. Rîsâle fî menâkibî ġêx Ahmed
 19. Diyâu“l- qelbî“l-arûfî fî“t-tecwîd we“r-resmî ve ferĠî“l-xurûf
 20. ġerhu manzûmetî“Ġ-ġâtîbî fî“t-tecwîd
 21. ġerhu Qasîdetî“l-hemziyye
 22. Kîtabu ezhârî“l-xusûn mîn maqûlât-î erbâbî“l-funûn we mâ lî“ttâlîbîne fîhî qerru“l-„uyûn
 23. Mahsûlu“l-mewâhibî“l-ehadiyye fî“l-hesâisî we“Ġ-Ġemâîlî“lAhmediyye
 24. Manzûme fî mewlîdî“n-nebi
 25. Rîsâle fî îlmî“l-mantik
 26. Rîsâle fî“l-wad
 27. el-Habiyye fî îlmî âdâbî“l-behsî we“l-munâzara (Gözetin, 2015: 21).
- a) gelek kitêbên wî yên bi Erebi jî hene. Li ser wefata tarîxa Mela Xelîl îxtîlaf heye. Lê di piraniya çavkaniyan de tarîxa wefata wî wek sala 1843 derbas dibe. Cihê wefata wî wek Siêrt e (Şemrexî, 2012: 5).

6.1.2.3. Cihê Mela Xelîlê Gulpîkî di Edebiyata Kurdî de

Mela Xelîl, di gelek şaxên ilmê dînî de û herwisa di ilmê edebiyatê de pispor e. Di gelek waran de berhem nivîsîne. Hejmara berhemên wî zêdetirê ji bîst û pêncan e. Piraniya berhemên xwe bi Erebi nivîsîne. Çend berhemên xwe jî bi Kurdî telîf kirine. Yên bi Kurdî nivîsîne, berhema wî ya navdar *Nehcul Enam*, *Risaleya Tecwîdî* û çar qesîdeyên wî ne. Herwisa berhemên wî hin menzûm û hin jî pexşan in (Gözetin, 2015: 31).

Navê berhema wî ya bi Kudî ya navdar di çavkaniyan de wek “*Nehcul Enâm fil Eqâid*” derbas dibe. *Nehcul Enam* berhemeke giring a edebiyata dînî ye; ji hêla teşeyê ve mesnewî ye û ji hêla naverokê ve eqîdename ye. Mela Xelîl di van her du hêlan de jî şopînerê Ehmedê Xanî ye. Ev pirtûk ji hêla temaya edebî ve jî berhemeke dîdaktîk a exlaqî ye. Di medreseyan Kurdan de wek pirtûka dersê hatiye bikaranîn. Di asta perwerdeya seretayî û navîn de tete xwendin. Ev berhema menzûm ku ji bo perwerdeya xwendekarên medreseyan hatiye amadekirin bi teşeya mesnewiyê hatiye nivîsandin. *Nehcul Enam* tê maneya “rêya gel/xelqê.” Ev behrem li ser weznê erûzê hatiye nivîsîn. Li ser behra muteqarib a meqsûr (feûlun, feûlun, feûlun, feûl) hatiye hûnandin. Mirov dikare naveroka *Nehcul Enamê* di du beşên sereke û bîst û du binbeşan de dabeş bike. Serbeşa yekem di derheqê eqîdeyê de ye û ya duduyan di derheqê exlaqê de ye. Herwisa du sed û heftê sê beytan pêk tê (Adak, 2016: 329).

Berhemên Mela Xelîl, xasma jî yên bi Kurdî, him ji bo pratîzekirina zimanê Kurdî wek zimanekî perwerdeyê, him jî ji bo standardîzeya Kurdî, xizmetên giring pêk anîne (Aslanoğlu, 2019: 55).. Herwisa ji bo pêşketin û qalîteya edebiyata Kurdî rolên mezin bi cih anîne (Doskî, 2019: 675).

6.1.3.Axaokê Bêdarî

Helbestvanekî din ê serdema Mîrektiya Hîzanê Axaokê Bêdarî ye. Bêdar gundekî Spayirtê ye. Spayirt jî nehyayeke Hîzanê ye. Ev gund dikeve navbera Hîzan û Miksê (Adak, 2015: 163). Axaokê Bêdarî wek berhem dîwan û nesîhetnameyeke hêja li dû xwe hiştiye. Lêbelê ev her du berhemên wî wînda ne û heta niha nehatine dîtin. Helbestên wî bi awayekî perekende û bi destxet li nav seyda û feqiyên medreseyan têne zanîn. Neh-deh helbestên wî gihîştine roja me ya îroyîn. Celadet Elî Bedirxan jî di derheqê Axaokê Bêdarî de agahiyên giring dide (Azizan, 1998: 813).

Ji mersiye ya wî ya ku di sala 1727an de li ser koça dawiyê ya du kurên xwe nivîsiye derdikeve holê ku du lawên wî di eynî salê de wefat kirine. Serdem û salên ku Axaokê Bêdarî tê de jiyaye, ji vê dîroka derckirî ya di risteyeke beyta mersiyeke wî de, eşkere dibe:

“Her di weqtê ev musîbet Heq li ser min aniye

Sal hezar û sed û çil bûrîn ji Hicra ummî ye”(Adak, 2015: 164).

Bêdarî di helbestên xwe de mexlesa “elîf” û “xeyn”ê bi kar aniye. Wihareng bi vêya îşaretî bi bal navê xwe kiriye. Ev her du herf jî ji her du herfên pêşî yên navê wî pêk hatine.

6.1.3.1. Cihê Axaokê Bêdarî di Edebiyata Kurdî de

Axaokê Bêdarîhelbestên xwe bi Kurmanciyê rewan û rihet nivîsîne. Di zimanê wî de hêzdarî û herikbariyê di dereceya hunerê *sehlê mumteni* de li ber çavan dikeve. Bi qasî ku em dizanin Axaokê Bêdarî di edebiyata Kurdî de edebiyatnasê pêşîn e ku mersiye li ser ewladê xwe nivîsiye û di helbestên xwe de hicwa civakî kiriye.

Xem li ser pişta me hazir bûne barê uştir im

Min du şahî çûne vêkra mubtelayê wan kirim

Sed mixabin vê cewabê ez ji dil talan kirim

Taqet û quwwet nema min belkê ez sincan kirim(Hirîfî, 2005: 25)

6.1.4.Mela Ebdurrehmanê Gulpîkî

Mela Ebdurrehman di sala 1791êde li gundê Hîzanê yê bi navê Gulpîkê hatiye dunyayê. Li medreseyan herêma xwe yên navdar ders girtiye. Paşê buye muderrîsê /dersdarê medreseya tarîxî ya meşhûr a Melekendê ku girêdayî qezaya Kopê/Bulanîka li ser wilayeta Mûşê ye. Lewma di hinek çavkaniyan de mela wek Ebdurrehmanê Melekendî jî tê nasîn. Di sala 1872yan de li Melekendê wefat kiriye.Gelek eserên Mela hene. Lê yên gihîştine heta roja îroyîn sê heb in: Dîwaneke şîrên Kurdî, Farisî û Erebî. Şerheke li ser kitêba Mela Yûnusê Erkatîni ya bi navê *Zurûfa* bi Kurdî. Ya sisêyan jî Xutbeyên wî ne (Yüca, 2018: 243).

6.1.5.Mela Îbrahîmê Çoxreşî

Îbrahîmê Çoxreşî kurê Mela Ebdurrehmanê Gulpîkî ye. Ew jî piştî wefata bavê xwe muderristiya medreseya Melekendê dike. Paşê wek xelîfeyê Xewsê Hîzanê Seyyîd Sibxetullahê Arwasî û Seydayê Mela Ebdurrehmanê Taxê, ji bo îrşadê diçe gundê bi navê Çoxreşî ku li ser

qezaya Qereçobana Erzurumê ye, bi cih dibe. Dîwançeyeke helbestên bi Kurdî li dû xwe hîştîye(Yüca, 2018: 246).

6.1.6.Mela Îmadeddînê Reşpojî

Mela Îmadeddînê Reşpojî di sala 1944an de li gundê Hirwisê ku di navbera Hîzan û Bidlîsê de ye, hatiye dinyayê. Li gelek medreseyan herêmê tehsîla xwe girtiye. Paşê wek muftî li gelek bajaran wezîfe kiriye. Şêş heb dîwanên wî yên helbestên Kurdî hene. Lê hê wek destxet in û nehatine çapkirin (Ertekin, 2019: 22).

6.1.7.Edebiyatnasekî bi Hîzanê re Peywendîdar: Feqiyê Teyran

Feqiyê Teyran edebiyatnasekî bi serdema mîrekîtiya Hîzanê re peywendîdar e ku ji derveyê Hîzanê hatiye, li Hîzanê perwerde dîtiye û li wir, gundê Şandîsê medfûn e. Belê Feqiyê Teyran edebiyatnasekî Kurd ê serdema mîrekîtiyan e. Ew yek ji wan hozanvanên kevntirîn e ku bi zimanê Kurdî helbest nivîsîne (Sadinî, 2009: 11).

Feqî esas edebiyatnasekî ji mîrekîtiya Miksê ye. Li gundê Miksê yê bi navê Werezûzê hatiye dinyayê. Ji ekola serdema zêrîn a dîroka edebiyata Kurdî ye. Ehmedê Xanî jî ew digel Cizîrî û Herîrî wek pêşeng û stêkên ziman û edebiyata Kurdî zikir dike di serê mesnewiya xwe ya bi navê *Mem û Zînê* de. Feqî qismekî tehsîl û muderistîya xwe li Hîzanê li medreseyan Hîzanê derbas kiriye. Eşqa wî ya bi Sînema keça mîrê Hîzanê re û hwd. hemû tîkiliya wî ya bi Hîzanê re nîşan didin. (Sadinî, 2009: 13).

Xwedîderketina mîrê Hîzanê li Feqî û çêkirina gora Feqî û tayînkirina ratibê bo xizmetên di wê derbarê de, sîstema patronajê ya li mîrekîtiyên Kurd û xasma ya li Hîzanê nîşan dide. Feqî di sala 1632an de li gundê Şandîsê ku girêdayî Hîzanê ye, çûye ser dilovaniya xwe. Mîrê Hîzanê Mîr Huseyîn qebreke mezbût jê re çêdike. Weqfêkê jî ava dike ji bo parastina vê merqedê (Adak, 2015: 235).

Li herêma Hîzanê û li der û dora wê û heta Bitlîsê, Tetwanê, Miksê, Hekkariyê, Cizîrê, Sêrtê û hwd. roja 31ê meha Adarê wek roja wefata Feqiyê Teyrantê zanîn. Di vê rojê de xelq û xasma seyda, mela û feqiyên medreseyan behsa heyata Feqî dikin, helbestên wî dixwînin û wek qesîde ji hevûdu re dibêjin. Roja 31ê Adarê telebeyên medreseyan li malan digerin û hêk top dikin. Ehlî jî ji bo pîroziya vê rojê pir hêk didin wan. Ew jî van hêkan dipijînin û li hevûdu belavdikin û dibêjin:

*Ne Adar e, Ne Nîsan e
Rojê Feqiyê Teyran e.*

Lewra 31ê Adarê li gor hesabê (teqwîma) Kurdî ne ji Adarê ye û ne jî ji Nîsanê ye (Nizamettin Yakışık, Hevdîtin: 13.06.2017)

7. Encam

Hêmanên wek îstiqrara sîyasî, bajarvanî, bazirganî, dezgehên perwerdeyê, hîmayeya desthilatdaran û hwd. di peydabûna nîrx û cewheran wek berhemên edebî û çanda nivîskî de diyarker in. Mîrekîtiya Hîzanê bi awayekî gelemperî karîbiye otorîteya xwe berdewam bike û îstiqrareke nîspeten dirêj a bi qasî hezar salî bide bixwe. Di bînesaziya vê rewşê de qasî avantaja erdnîgariya vê herêmê, tîkilî û dîplomasiya mîr û rêvebirên mîrekîtiya Hîzanê jî xwedî bandor

e. Herwisa jî mîr û hikumdarên vê hikumetê bi meşandina rêya lihevkerin û camêriyê ya bi mîrekiyên cînar û dewletên hêzdar re, navdar in. Mîrê Hîzanê Mîr Dawud di sala 1514an de digel bîst û pênc mîrên mîrekiyên Kurd li Amasyayê peyman îtifaqa Kurd û Osmanî destnîşan kiriye. Bi vî hawî ew îstiqrara siyasetî di vê serdemê de jî berdewam kiriye.

Mîrekiya Hîzanê û xasma serbajarê wê Hîzan her çiqas xwedî gelek nimûneyên bajarên antîk e jî lê taybentmendiya çanda serdema navîn a Îslamî bêtir lê hene. Ev çand jî bi gelemperî bi rêya saziyên sereke yên serdema Îslamê yên wek medrese hatiye holê û teşe girtiye û seranserê mîrekiyê belav bûye. Wihareng Hîzanê wek bajarekî serdema Îslamê malxwedîtiyabi dehan medreseyan mezin kiriye. Evdezhêhên xwendin û perwerdehiyê, bûn çavkaniya çandê nivîskî, gihîştina alim û edîbên Hîzanê yên navdar.

Rêvebirên mîrekiya Hîzanê hem dam û dezgehên perwerdeyê ava kirin û derûdoreke xwendinê saz kirin; hem jî xwedî li alim û edebiyatnasan derketin û ew teşwîq kirin. Wihareng sîstema hîmayeya mîr û hikumdarên a edîb û zanyaran a di serdema navîn de ku sedemêkî giring û diyarde ye ji bo çêbûn û pêşketina zanist û edebiyatê, li bajarê Hîzanê jî pêk hat. Bi vî hawî li Hîzanê ekoleke çandê ya nivîskî çêbû û ev herêm gerî navendeke ilm û îrfanê. Her wisa jî edebiyateke bi Kurdî ya Kurmancî derket holê. Li hêlekî alim û zanyarên wek Şêx Hesenê Hîzanî, Şeyxulîslam Mewlana Ebdulxaliq, Mewlana Xizir Bîbî, Şêx Musterfayê Gulpîkî, Şêx Sibxetullah Arwasî, Şêx Ebdurrehmanê Taxî û Bedîuzzeman Seîdê Kurdî yê Nûrsî û hwd. gihîştin, li hêla din jî edebiyatnas û helbestvanên wek Selîmiyê Hîzanî, Mela Xelîlê Sêrtî, Axaokê Bêdarî, Mela Emerê Gulpîkî, Mela Abdurrehmanê Gulpîkî, Mela Îbrahîmê Çoxreşî, Mela Îmadeddînê Reşpojî û hwd. rabûn û bi berhemên xwe yên bi Kurdî Hîzan gerandin navendeke edebiyata Kurdî ya klasîk.

Mîrekiya Hîzanê gelek alim û edebiyatnas cezib kir û anîn Hîzanê. Herwisa jî gelek zanyar û helbestvanên Hîzanî ekola çandî û edebiyata Hîzanê ya Kurdî, birin û li derveyî Hîzanê jî belav kirin. Di edebiyata Kurdî ya li mîrekiya Hîzanê de nimûneyên sîstema patronajê jî derketine holê. Edebîyatnasê navdar Selîmiyê Hîzanî mesnewiya xwe ya *Yûsuf û Zuleyxa* pêşkêşî mîrê Hîzanê kiriye. Di vê xebata me de derket holê ku Selîmiyê Hîzanî mesnewiya xwe pêşkêşî Mîr Suleyman kiriye.

Di serê sedsala 19an de dewleta Osmanî siyaseta xwe ya ademê merkeziyetê guherand û ew peymana îtifaqê ya bi mîrên Kurdan re kiribû, xerab kir. Siyaseta hukmê merkezî meşand û piştî gelek şer û qîtalên dûr û dirêj di nîveka sedsala 19an de mîrekiyên Kurd ji holê rabûn. Wihareng dawî li Mîrekiya Hîzanê jî hat. Bi dawî lê hatina mîrekiyan, ew çand û edebiyata ku li mîrekiyan geş bibû, derbeke mezin xwar û temirî. Lewra ew dezgehên xwendin û perwerdeyê û ew zanyar û helbestvan bêfinansor û bêhîmaye man. Wihareng ew asta çandî û edebî ya li Hîzanê dakete jêr.

Çavkanî:

- 1- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*, Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- 2- Adak, A. (2015). "Tarîxa Perwerdeya Bi Kurdî Di Medreseyan Kurdan De" *Kovara Deng*, h:99, Ist., r.53.
- 3- Adak, A. (2016). "Helbestvanên Klasîk ji Perspektîfa Herêmi: Nimûneya Herêma Bedlîsê", *The Journal of Mesopotamian Studies*, C: 1/1, Havîn, r. 34.

- 4- Aslanoğlu, O. (2019). “Di Nehc’ul-Enamê de Cureyên Hevokan”, *Molla Halil es-Si’irdî Hayatı Eserleri ve İlmiKişiliği*, İstanbul: Beyan Yayınları,
- 5- Azîzan, H. (1998). “Klasîkên Me an Şahir û Edîbên Me ên Kevin ” *Hawar* II, Stokholm, r.813.
- 6- Bidlîsî, Ş. (2011). *Şerefname Kürt Tarihi*, İstanbul: Deng Yayınları,
- 7- Çiçek, H. (2008). “Hîzan’ın Kültürel Zenginliğinin Arka Planı”, *I. Uluslararası Düünden BugüneTatvan ve ÇevresiSempozyumu Bildirileri*, Beyan Yayınları, İst., r. 663
- 8- Demir, A. (2008). *İslam’ın Anadolu’ya Gelişi*, İstanbul: Kent Yayınları
- 9- Doskî, İ. T. (2019). “Keşkola Mela Xelîlê Sêrtî û Giringiya Wê Bo Dîroka Edebiyata Kurdî”, *Molla Halil es-Si’irdî Hayatı Eserleri ve İlmiKişiliği*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- 10- Epözdemir, Ş. (2005). *Osmanlı - Kürt İttifakı ve Mevlana İdris-i Bitlisi*, Stenbol: Weşanên Pêrî.
- 11- Ergü Z. (2015). *Bajar-Edebiyat û Cizîra Botan*, Stenbol: Weşanên Nûbiharê,
- 12- Ertekin, M.Z. (2019). “Mela Îmadeddînê Reşpojan: Gencîneyeke Weşartî”, Kovara Nûbihar, Hejmar: 147, r.22
- 13- Ezrak, İ. (1990). *Mervani Kürtleri Tarihi*, Wergêr: M. E. Bozarslan, İst.
- 14- Ezrak, İ. (2015). *Tarîxû Meyafarqîn*, Weşanên Nûbiharê, İst.
- 15- Gözetin, İ. (2015). *Mele Xelîlê Sêrtî û Berhema Wî ya Nehcul Enam*, Teza Mastirê, Sosyal Bilimler Enstitüsü ya Muş Alparslan Üniversitesi.
- 16- Hassanpour, A. (1990) *Nationalism and Language in Kurdistan, 1918-1985*, Sanfrancisco.
- 17- Hîzanî, S. (2013). *Yûsuf û Zuleyxa* Stenbol: Weşanên Nûbiharê.
- 18- Hirîtî, M.R. (2005). “Axaûkê Bêdarî”, *Nûbihar*, Hejmar: 110, r. 25.
- 19- Meranî, M. R. (2011). “Bilinen En Eskî Kürt Alfabeti”, *Kürt Tarihi Dergisi*, Sayı: 5. r.57.
- 20- Izady, M. (2009). *Kürtler*, İstanbul: Doz Yayıncılık.
- 21- Mizûrî. E.(1994) “Hozanvanê Kurd Selîmê Hîzanî û Berhemê Wî Yûsûf û Zuleyxa, ” *Karwan*, H:93.
- 22- Nursî, B. S. (2013). *Mektubat*, Stenbol: Weşanên Zehra.
- 23- Kurdo, Q. (1983) *Tarîxa Edebyeta Kurdî-I*, Stokholm: Weşanên Roja Nû.
- 24- Özer, A. (2010). *Beş Büyük Tarihi Kavşakta Kürtler ve Türkler*, İstanbul: Hemen Kitap Yayınları.
- 25- Öncü, M.(2013). *Basîretu’l-Kulûb fî Kelâmi ‘Allâmi’l-Ğuyûb Adlı Eserinin Arap Dili Açısından İncelenmesi (teza doktorayê)*, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dicle Üniversitesi
- 26- Sadînî, M. X. (2009). *Feqiyê Teyran*, İstanbul: Nûbihar.
- 27- Sağnîç, H.(2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*, İst: Weşanên Enstîtuya Kurdî ya Stenbolê
- 28- Şemrexî, H. (2012). *Nehc-ul Enam*, Stenbol: Weşanên Nûbiharê.
- 29- Yinanç, M. (1992). Maddeya “Bitlis”, *İslam Ansiklopedisi*, C. II, r. 662
- 30- Yüce, S. İ. (2018). *Mollakent: Anadolu’da Kadim Bir Kültür ve Medrese Merkezi*, Ankara:Gece Yayınları.